

УДК [811.161.2+811.161.3]04'246.3

І. П. КЛІМАЎ

ДА ТЭОРЫІ КНІЖНА-ПІСЬМОВАЙ МОВЫ ФЕАДАЛЬНАЙ ЭПОХІ: БІНАРНАЯ МАДЭЛЬ VS. ТРЫНАРНАЯ МАДЭЛЬ

Рэзюме. Рассматриваются две модели языковой ситуации, возможной в европейском обществе феодальной эпохи. Согласно первой в нем существовало триязычие, включавшее, помимо двух местных идиомов, устного и письменного, также интернациональный сакральный язык. Согласно второй последний дополнялся только местным идиомом в его устной форме. Первая модель была свойственна Западной Европе, вторая – восточным славянам. Обосновывается неприменимость второй модели (называемой также диглоссной) к Беларуси и Украине с XIV в., где развитие пошло по пути тринарной модели.

Ключевые слова: языковая ситуация; билингвизм/полилингвизм; диглоссия; старобелорусский/староукраинский язык; церковнославянский язык; польский язык.

Abstract. Two models of the language situation, possible in an European society of the feudal era, are considered in the article. According to one model, there existed a trilingualism included, in addition to two local idioms, oral and written, an international sacred language as well. According to another model, the late language was supplemented only a local idiom in its oral form. The first model was typical for Western Europe, and the second model for the Eastern Slavs. Justified inapplicability latest model (also called diglossia) to Belarus and Ukraine since the XIV century, where a development has gone the way of the trinary model.

Key words: language situation; bilingualism/multilingualism; diglossia; Old Belarusian/Old Ukrainian; Old Church Slavic; Polish.

Традыцыйна лічыцца, што феадальнаму еўрапейскаму грамадству з яго рэзка выражанай іерархіяй (сацыяльна-класавай, камунікацыйнай) і бар'ерамі паміж сацыяльнымі стратамі ды сферамі зносін уласціва своеасаблівае апазіцыя – падзел на высокае і нізкае. Прысутнічае яна і ў мове. «Высокая» мова, якая абслугоўвае пісьмовую камунікацыю найбольш прэстыжных сфер зносін (культ і рэлігія наогул, царква, адміністрацыя, дыпламатыя і да т. п.), супрацьстаіць мове размоўнай, гутарковай, што функцыянуе выключна ці пераважна ў вуснай сферы і лічыцца «нізкай». Нягледзячы на існаванне выразных сацыяльных бар'ераў у сярэднявечным грамадстве, размежаванне паміж гэтымі мовамі праходзіць не столькі па класавых межах, колькі па камунікацыйных (пісьмовае – вуснае) і культурных (рэлігійнае – свецкае). «Высокая» мова звязана ў асноўным з пісьмова-кніжнай сферай і культурам (царквой), менавіта гэта мова, як правіла, выкарыстоўваецца для функцыянавання рэлігіі. «Нізкая» мова абслугоўвае пераважна вусную камунікацыю (у тым ліку і пануючых у феадальным грамадстве класаў) і толькі зрэдку або аказіянальна набывае пісьмовую фіксацыю, а найчасцей праяўляецца ў выглядзе памылак у тэкстах на «высокай» мове.

Бадай упершыню ў савецкім мовазнаўстве гэта палажэнне было сфармулявана В. Жырмунскім (гл. Жирмунский 1936, 21–39; Жирмунский 1964), які канстатаваў адсутнасць агульнай мовы ў феадальным грамадстве (гл. Жирмунский 1936, 30–34) і вылучыў у ім дзве формы двухмоўя. Першая форма, паводле даследчыка, узнікае ў выніку заваёвы аднаго народа другім, калі ў адным арэале і да пэўнай ступені ў адным соцыуме суіснуюць, як правіла, дзве адрозныя мовы: мова пераможцаў і мова пераможаных (Там жа, 21–29). Прыкладам гэтага могуць служыць англа-французскае двухмоўе да XIV ст. пасля нармандайскай заваёвы ў 1066 г., нямецка-латышскае і нямецка-эстонскае двухмоўе ў Прыбалтыцы пасля заваёвы яе крыжакамі, славяна-турэцкае двухмоўе на Балканах часоў Асманскай імперыі, славяна-нямецкае двухмоўе палабскіх славян у XII–XVIII стст., чэшска-нямецкае, англа-ірландскае двухмоўе і г. д. (гл. Жирмунский 1936, 28–29; Жирмунский 1964, 100). Другая форма двухмоўя, уласцівага феадальнай эпосе, – суіснаванне побач з роднай мовай, якая выкарыстоўваецца пераважна ў побытавых зносінах, своеасаблівай інтэрнацыянальнай мовы – сакральнай мовы рэлігіі і царкоўнага пісьменства (гл. Жирмунский 1936, 29). Прыкладам апошняй мовы з'яўляецца латынь у краінах Заходняй і Цэнтральнай Еўропы, царкоўнаславянская мова ва ўсходніх славян і часткова паўднёвых, а таксама

ў румын, арабская ў мусульманскіх краінах (гл. Жирмунский 1936, 29–30). Пры гэтым В. Жырмунскі адзначае існаванне розных тыпаў і формаў узаемадзеяння інтэрнацыянальнай мовы з народнымі ці роднымі мовамі ў розных краінах Заходняй Еўропы (Там жа). Гэты падыход не выклікаў крытыкі ў карыфея савецкага мовазнаўства акадэміка В. Вінаградава і быў ім у цэлым падтрыманы (гл. Виноградов 1967, 7–9). Ён толькі дадаў да гэтай схемы некалькі прыкладаў, у асноўным запазычаных з прац іншых савецкіх мовазнаўцаў (Там жа, 9–11). Між іншым ён лічыў, што польская мова ў Літве, Заходняй Беларусі і Заходняй Украіне адыгрывала ролю мовы пераможцаў (Там жа, 8).

Падобны погляд на існаванне моў пры феадалізме быў замацаваны і ў савецкіх падручніках (гл. Степанов 1975, 185–187), бадай што з некаторай мадыфікацыяй. У прыватнасці, на падставе дзвюх формаў Жырмунскага была вызначана яшчэ адна форма, уласцівая некаторым соцыумам Сярэднявечча, – трохмоўе. У гэтым выпадку, апрача інтэрнацыянальнай і гутарковай мовы, вылучалася і сярэдняя паміж імі мясцовая літаратурна-пісьмовая мова, як, напрыклад, у краінах раманскага маўлення: французскі дыялект – старафранцузская мова – латынь (гл. Степанов 1975, 187). Такую сітуацыю Ю. Сцяпанаву прапаноўваў акрэсліваць як дыгласію (гутарковая і мясцовая літаратурна-пісьмовая мова) і двухмоўе (мясцовая літаратурна-пісьмовая мова і інтэрнацыянальная мова) (Там жа). Падобная «дыгласія» існуе і ў сучасных аднамоўных соцыумах, дзе літаратурная форма мовы суадносіцца з яе вуснай формай і блізкая да яе (гл. Wexler 1971, 331, 335–336)¹. Без істотных змен такі погляд быў акцэпаваны мовазнаўцамі і ў Беларусі (гл. Мечковская, Плотников, Супрун 1993, 93–95), хіба што з асаблівай увагай да папулярнай на той час тэорыі дыгласіі ў Старажытнай Русі (Там жа, 96–98).

Расійскі лінгвіст Б. Успенскі запазычыў з сінхраністыкі канцэпцыю дыгласіі (распрацаваную заходнімі вучонымі на падставе ўжытку суадносных пісьмовых і вусных формаў мовы адным маўленчым калектывам (гл. Ferguson 1959)) і прыклаў гэту канцэпцыю да ўсходнеславянскай дыяхраніі (гл. Успенский 1983; Успенский 1987; Успенский 1994; Успенский 2002), спрабуючы вырашыць складанае і на той час (1960–70-я гг.) ужо канчаткова забытанае пытанне з мовай Старажытнай Русі (гл. Клімаў 2004, 226–243). Паводле гэтай тэорыі ў Старажытнай Русі існавала двухмоўе своеасаблівага тыпу – дыгласія, пры якім функцыянальна спалучаліся дзве розныя мовы (пісьмовая царкоўнаславянская і вусная ўсходнеславянская гаворка), чые функцыі, аднак, не перакрываюваліся (а толькі ўзаемна дапаўнялі адна адну), і такі сімбіёз «выглядаў» для носьбітаў як адзіная мова (Там жа, 249–253). Некаторыя даследчыкі адводзяць дыгласію яшчэ больш значную ролю ў гісторыі ўсіх славянскіх народаў (гл. Thomas 1989, 275–279)².

Адпаведна гэтым ідэям былі ўдакладнены і погляды мовазнаўцаў Беларусі. Так, Н. Мячкоўская прапанавала крыху больш дэталізаваную схему развіцця літаратурна-пісьмовых моў славянства – з улікам культурна-канфесійнага чынніка (гл. Мечковская 1998, 262–265), фактычна ж – з улікам прастораво-культурнай дыферэнцыяцыі. У той частцы славянскага свету, якая абслугоўвалася сакральнай лацінскай мовай (так званай *Slavia Latina*), узнікла трохмоўе (сакральная мова (лацінская) – уласная пісьмовая мова (чэшская, польская і г. д.) – уласная вусная гаворка); у іншай частцы, дзе карысталіся ў якасці сакральнай царкоўнаславянскай мовай (так званай *Slavia Orthodoxa*), справа пайшла па шляху гібрыдызацыі гэтай мовы з мясцовай гаворкай; пры гэтым то была адна мова (а не дзве), якая толькі па-рознаму выкарыстоўвалася. Такіх самых поглядаў прытрымліваюцца і некаторыя сучасныя расійскія даследчыкі (гл. Запольская 2003, 15–16, 21).

Аднак гэтая схема пры ўсёй сваёй элегантнасці не зусім дакладна апісвае шляхі складвання літаратурна-пісьмовых моў славянскага свету. Па-першае, у сферы *Slavia Latina* не заўсёды аўтаматычна ўзніклі пісьмовыя мовы на падставе роднага маўлення народа (і яго эліты). Прыкладам можа служыць славацкая мова, якая пачала складвацца толькі з канца XVIII ст. (гл. Смирнов 1978, 87, 88–93), тады як ніжне- і верхнелужычане і славенцы атрымалі ўласныя кніжна-пісьмовыя мовы ўжо ў XVI ст. Па-другое, у *Slavia Orthodoxa* даволі рана пачынаецца складванне (у актава-юрыдычнай галіне) самастойнай кніжна-пісьмовай мовы – «рускай» (старабеларускай/стараўкраінскай), супольнай для даўніх беларусаў і ўкраінцаў. Гэты працэс адбываецца ўжо ў XIV і XV стст. і, здаецца, без яўнага ўплыву з боку *Slavia Latina* (а *Slavia Orthodoxa* тут і прыкладу падаць не магла). У выніку ўся схема пра розныя шляхі ўтварэння славянскіх нацыянальных кніжна-пісьмовых моў у залежнасці ад іх стасунку да таго ці іншага канфесійнага арэала або патрабуе мадыфікацыі, або справядлівая толькі для некаторых моў.

¹ Праўда, гэта не сапраўдная дыгласія, а частковае, калі літаратурная форма суадносіцца са сваімі дыялектамі і сацыялектамі ў межах адзінага кода ці ідыёма і фактычна пабудавана на іх (гл. Thomas 1989, 274–275). У такіх межах адрозненні ва ўжытку розных формаў будуць мець хутчэй стылістычны характар. У падобных выпадках літаратурная форма блізкая да гутарковай і можа выкарыстоўвацца для натуральных вусных зносін (гл. Ferguson 1959, 336–337). Для сапраўднай дыгласіі патрэбна значная структурная дыстанцыя паміж пісьмовай/літаратурнай формай і размоўнай, гутарковай формай, перш за ўсё ў сферы граматыкі (абавязкова!), лексікі, фаналогіі (Там жа, 333–336). Аднак узнікае праблема, што ж лічыць значнай структурнай дыстанцыяй, як яе вымяраць (гл. Wexler 1971, 336–338). На думку П. Вэкслера, пры дыгласіі размоўцам больш складана авалодаць правіламі і нормаў сваёй пісьмовай/літаратурнай формы, чым у недыгласнай сітуацыі (Там жа, 337). Затое дыгласія нашмат больш талерантная да дыялектнай разнастайнасці і не спрыяе ўзнікненню самастойных літаратурных традыцый у размоўных, гутарковых варыянтах (Там жа, 342).

² Параўн. заўвагу Ч. Фергусана, што сітуацыя дыгласіі вельмі пашырана ў свеце, толькі рэдка заўважаецца (гл. Ferguson 1959, 326, 337). Але ён жа адзначае, што дыгласія не заўжды і неабавязкова ўзнікае ў працэсе развіцця мовы і можа з'яўляцца з розных крыніц і ў розных моўных сітуацыях (Там жа, 326–327). Варта таксама памятаць падкрэсленую Фергусанам выключную стабільнасць дыгласіі, якая можа захоўвацца тысячагоддзямі (Там жа, 332, 339).

Здаецца, што трываласць канфесійных бар'ераў паміж Slavia Orthodoxa і Slavia Latina ў дачыненні да моў (і тым больш літаратурных кантактаў) занадта перабольшана даследчыкамі. На самай справе падзел моўнай прасторы ў славян не заўжды адлюстроўваў канфесійныя межы, якія, у сваю чаргу, не былі жорсткімі або непранікальнымі нават у познія часы (у XVII ст., эпоху ўніяцкіх спрэчак). У доказ можна прывесці самую розныя прыклады. На Захадзе – гэта існаванне каталікоў-галагалошаў, іх запрашэнне ў 1344 г. Карлам IV у Эмаускі кляштар у Празе (і далей у Алешніцу і Кракаў – Ягелонамі); на Усходзе – выкарыстанне Вульгаты для стварэння поўнай царкоўнаславянскай Бібліі ў Ноўгарадзе ў 1490-я гг., ужытак у XVII ст. польскай і лацінскай моў праваслаўнымі ва ўніяцкай палеміцы з уніяцкімі і езуітамі, нарэшце, паланафільства маскоўскага царскага двара ў сярэдзіне XVII ст.

Калі больш пільна ўгледзецца ў гэтую канфесійную мяжу, то лёгка заўважыць, што яна была вельмі расплывістая і пранікальная ў некаторых рэгіёнах Славіі, у прыватнасці на Беларусі і Украіне. Там тыповай была сітуацыя канфесійнай стракатасці свецкага насельніцтва – у гарадах, дзе праваслаўнае мяшчанства жыло побач з каталіцкім і ўніяцкім; у панскіх маёнтках, дзе праваслаўныя ці ўніяцкія сяляне жылі пад каталіцкімі або пратэстанцкімі гаспадарамі (і звязанымі з імі аканомамі, цівунамі і іншымі панскімі службоўцамі); нарэшце, у шляхецкіх сем'ях, дзе нярэдка была розная канфесійная прыналежнасць мужа і жонкі або аднаго з бацькоў і дзяцей. І гэта ўжо не кажучы пра больш мабільныя групы насельніцтва, такія як купцы ці студэнты, што наведвалі чужыя краіны і мелі досвед у розных мовах (і, магчыма, пры патрэбе з лёгкасцю ажыццяўлялі пераход з адной канфесіі ў другую – ці не можа Ф. Скарына служыць тут прыкладам?). У датаках трэба ўлічыць і палітычна легітымізаваную поліканфесійнасць Рэчы Паспалітай (праваслаўе, каталіцызм, пратэстантызм, уніяцтва), і афіцыйнае выкарыстанне ў ёй розных моў (адпаведна, лацінскай і «рускай», пазней польскай) для адміністрацыйнай і юрыдычнай практыкі (не кажучы ўжо пра літаратуру, дзе полілінгвізм даходзіў да макарнізму). У выніку атрымліваецца даволі разнастайнае ў моўных і канфесійных адносінах асяроддзе, у якім правесці выразныя межы на конт схільнасцей да выкарыстання той ці іншай кніжна-пісьмовай мовы даволі складана, калі наогул немагчыма. Такая мяжа больш-менш пэўная хіба што ў адносінах да духавенства, каталіцкага ці праваслаўнага, хаця якраз яно ні ў якім разе не было аднамоўным, а з'яўленне ўніяцкага духавенства канчаткова ўскладніла сітуацыю: яно трымалася царкоўнаславянскай традыцыі, але культурна ўсё больш арыентавалася на Запад. Апрача таго, вельмі сумнеўна, што погляды духавенства на мову падзялялі і свецкія масы³.

Наконт Беларусі і Украіны Б. Успенскі прыйшоў да высновы, што сюды была перанесена польская моўная сітуацыя, якая прывяла да станаўлення царкоўнаславянска-«рускага» двухмоўна ўзор лаціна-польскага (гл. Успенский 1983, 70–72; Успенский 1987, 260, 263–265; Успенский 1994, 70–72; Успенский 2002, 394–395). Без асаблівых карэктываў гэты погляд быў засвоены і навукоўцамі з Беларусі (гл. Мечковская 1987, 219–220, 234), хаця некаторыя заходнія вучоныя працягвалі лічыць, што ў беларусаў і ўкраінцаў дыгласія праіснавала амаль да XIX ст. (гл. Thomas 1989, 276). Аднак ці польская сітуацыя паслужыла ўзорам для ВКЛ? З высновы Б. Успенскага аўтаматычна вынікае, што развіццё «рускай» мовы пачынаецца прыкладна з XVI ст., калі ў пісьменстве Польшчы ўладна заявіла пра сябе польская мова (хаця апошняе адбылося хутчэй толькі ў сярэдзіне стагоддзя), пацясніўшы латынь⁴. Аднак гэтану прычыне храналогія з'яў. «Русская» мова ўжывалася ў актавым пісьменстве ўжо ў XIV і XV стст., калі польская мова ў сябе на радзіме такога ўжытку яшчэ не мела (гэта адзначалася многімі даследчыкамі (гл. Гумецкая 1969; Гумецкая 1971)), а таму якім-небудзь узорам для суседзяў служыць яна не магла. Якая ж тады моўная сітуацыя паспрыяла развіццю «рускай» мовы ў XIV–XV стст.?

Адказ на гэтае пытанне пакуль немагчымы, але можна дапусціць, што ўзорам паслужыла ўсё ж заходнееўрапейская сітуацыя, напрыклад у Чэхіі ці ў Крыжовым (Нямецкім) ордэне ва Усходняй Прусіі і Прыбалтыцы. Улічваючы геаграфічную аддаленасць Чэхіі ад усходнеславянскіх земляў, больш верагодным здаецца ўплыў нямецкай практыкі (у Прыбалтыцы і ганзейскіх гандляроў). Немалаважнае значэнне, відаць, меў і ўжытак ноўгарадскага дыялекту ў берастовых граматах XI–XV стст. – ён даваў прыклад выкарыстання размоўнай, някніжнай мовы ў пісьме. Усё гэта разам магло паспрыяць узнікненню «рускай» мовы на Беларусі і Украіне.

Таму больш падстаў меркаваць, што царкоўнаславянска-ўсходнеславянская дыгласія (калі яна ўвогуле існавала) на Беларусі і Украіне пратрывала толькі да XIV ст. – часу, калі «руская», а не царкоўнаславянская мова зрабілася афіцыйнай мовай ВКЛ і запанавала ў яе адміністрацыйна-юрыдычнай сферы (дзе дапушчальны быў таксама ўжытак латыні). Аднак гэта адбылося наўрад ці пад уплывам польскай мовы, а, відаць, у выніку нейкага іншага развіцця (напрыклад, пад уздзеяннем камунікацыі на берастовых граматах у Ноўгарадчыне, кантактаў з нямецкімі калоніямі і купцамі на Балтыцы – «з Рыгай і Гоцкім берагам»). Застасаванне тэорыі Б. Успенскага да моўнай сітуацыі на Беларусі і Украіне з гэтага часу ўжо нельга лічыць апраўданым. Таму дыгласія там з XIV ст. разбурылася і захоўвалася хіба што

³ Палемічная літаратура, якую некаторыя савецкія і нават паслясавецкія вучоныя лічаць выразнікам сацыяльных ідэй, малапаказальная ў гэтых адносінах. Амаль усе яе аўтары і пераважная аўдыторыя яе чытачоў былі царкоўнікамі (з таго ці другога лагера), у лепшым выпадку – блізкія да іх набожныя людзі. Таму палемічныя творы непазбежна адлюстроўвалі погляды духавенства і толькі ў нязначнай ступені – погляды свецкай эліты і тым больш нізоў.

⁴ На гэтым дапушчэнні будзе хібная і беспадстаўная канцэпцыя пра дзве кніжна-пісьмовыя мовы ў даўніх беларусаў і ўкраінцаў – «рускую» і «простую», прычым апошняя нібыта замяніла першую ў XVI ст. (крытыку гэтага гл. Клімаў 2010).

ў асяроддзі праваслаўнага (потым уніяцкага) духавенства (і набожных ляікаў), ды і то далёка не ўсяго (магчыма, толькі ў невялікага кола фанатычных клерыкалаў)⁵. Некаторыя даследчыкі нават дапускаюць, што пазней, у XVIII ст., дыгласія магла зноў вярнуцца да жыцця, усталяваўшыся ў асобных заходнеўкраінскіх рэгіёнах (Галіччыне, Закарпаці, Букавіне), дзе ўніяцтва зрабілася адзіным захавальнікам «рускай» традыцыі і царкоўнаславянскай мовы (гл. Danuilenko 2008, 94–95, 111; Thomas 1989, 276, 279). На той час яны апынуліся ў атачэнні лацінскай і заходніх народных моў, на фоне якіх выглядалі анахраністычна, і ў Галіччыне сталі злівацца паміж сабой у адзіны гібрыд (гл. Danuilenko 2008, 95, 111).

У дачыненні да беларуска-ўкраінскага грамадства часоў ВКЛ і Рэчы Паспалітай варта вярнуцца да ранейшых поглядаў савецкіх лінгвістаў (В. Жырмунскага, В. Вінаградава, Ю. Сцяпанавы і інш.) і канстатаваць існаванне не спецыфічнага двухмоўя (у выглядзе дыгласіі), а трохмоўя (як для сферы *Slavia Latina*). Яго ўтваралі тры ідыёмы: мясцовы дыялект (беларускі ці ўкраінскі) – «руская» мова – сакральная мова (латынь ці царкоўнаславянская), першыя два з іх былі мясцовага паходжання, трэці – прышлы. Такім чынам, у даўніх Беларусі і Украіне са складаннем ВКЛ (прыкладна ў XIV ст.) ранейшая бінарная апазіцыя сфер камунікацыі ператварылася ў трынарную. З узмацненнем паланізацыі (з канца XVI ст.) «рускую» мову з гэтай мадэлі стала выцясняць (але не канчаткова) польская, аднак канцавыя кампаненты мадэлі захоўваліся непарушна. У тых частках Украіны, што з 2-й паловы XVII ст. перайшлі пад уладу Масковіі, «рускую» мову выцясняла руская мова (але таксама не канчаткова); асабліва адметным гэты працэс зрабіўся на Левабярэжжы ў 1-й палове XVIII ст. (гл. Danuilenko 2008, 95–110). Ці з'яўляліся ў такім выпадку польская або руская мовамі заваёўнікаў ці пераможцаў (паводле В. Жырмунскага і В. Вінаградава) – застаецца рытарычным пытаннем.

Гэта прыводзіць да шэрагу важных высноў. Па-першае, узнікненне «рускай» мовы яскрава паказвае нерэlevantнасць канфесійнага чынніка для ўтварэння народнай кніжна-пісьмовай мовы. Відаць, больш істотнымі тут былі нейкія іншыя чыннікі – культурныя ці палітычныя (напрыклад, панаванне паганскай, а затым каталіцкай дынастыі; страта праваслаўем і царкоўнаславяншчынай манапольнага становішча ў грамадстве і дзяржаве; інтэнсіўныя кантакты з заходнім светам; прыклад камунікацыі на берастовых граматах у Ноўгарадчыне). Па-другое, Беларусь з Украінай паводле лінгвістычных прымет (утварэнне ўласнай кніжна-пісьмовай мовы) трэба далучаць да заходнеўрапейскага свету (і адарваць, такім чынам, ад *Slavia Orthodoxa*), прычым даволі рана (з XIV–XV стст.). Аднак разгледжаная сітуацыя дае падставу наогул для перагляду значэння канфесійных чыннікаў у гісторыі ранніх літаратурных моў славян – у бок больш асцярожнай ацэнкі ролі такіх чыннікаў. Пры ўсёй важнасці канфесійных адносін і рэлігійнага жыцця для сярэднявечнай Еўропы выпадак «рускай» мовы выразна сведчыць, што кірункі моўнага развіцця не заўжды прадвызначаліся канфесійнымі крытэрыямі (ці не так моцна прадвызначаліся імі). Гэта патрабуе ўліку іншых крытэрыяў у справе пошуку рэагентаў і каталізатараў працэсу па ўзнікненні і развіцці кніжна-пісьмовай мовы данарматыўнай эпохі.

БІБЛІЯГРАФІЧНЫ СПІС

- Виноградов В. В. Новые социально-исторические идеи в исследовании вопроса о национальных языках и диалектах // Виноградов В. В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. М., 1967. С. 3–27.
- Гумецкая Л. Л. К истории украинско-польских языковых связей // Исследования по польскому языку : сб. ст. М., 1969. С. 219–228.
- Гумецкая Л. Л. Заметки об украинско-западнорусских лексических связях древнего периода // Проблемы истории и диалектологии славянских языков : сб. ст. к 70-летию чл.-корр. АН СССР В. И. Борковского. М., 1971. С. 113–118.
- Жирмунский В. Национальный язык и социальные диалекты. Л., 1936.
- Жирмунский В. Проблемы социальной диалектологии // Изв. АН СССР. Сер. лит. и языка. 1964. Т. 23, вып. 2. С. 99–113.
- Запольская Н. Н. «Общий» славянский литературный язык: Типология лингвистической рефлексии. М., 2003.
- Клімаў І. П. Кваліфікацыі літаратурна-пісьмовай мовы Кіеўскай Русі: (Гістарыяграфія аднаго забытанага пытання) // Беларускі гістарычны агляд. 2004. Т. 11, сш. 1–2 (20–21). С. 220–262.
- Клімаў І. П. Да праблемы функцыянальнай стратыфікацыі старабеларускай мовы ў ВКЛ XIV–XVIII стст. // Беларускі археографічны штогоднік. Мінск, 2010. Вып. 11. С. 157–170.
- Мечковская Н. Б. О филологической полемике в восточнославянской книжности XIV–XVII веков // Russian Linguistics. 1987. Vol. 11. С. 217–236.
- Мечковская Н. Б. Язык и религия: Лекции по филологии и истории религий : учеб. пособие. М., 1998.
- Мечковская Н. Б., Плотников Б. А., Супрун А. Е. Общее языкознание: Сущность и история языка : учеб. пособие. 2-е изд., перераб. и доп. Минск, 1993.
- Смирнов Л. Н. Формирование словацкого литературного языка в эпоху национального возрождения (1780–1848) // Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков. М., 1978. С. 86–157.
- Степанов Ю. С. Основы общего языкознания : учеб. пособие. 2-е изд., перераб. М., 1975.
- Успенский Б. А. Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка : докл. на IX Междунар. съезде славистов. М., 1983.
- Успенский Б. А. История русского литературного языка (XI–XVII). 2-е изд. München, 1987. (*Sagner slavistische Sammlung*, 12).
- Успенский Б. А. Краткий очерк истории русского литературного языка (XI–XIX вв.). М., 1994.
- Успенский Б. А. История русского литературного языка: (XI–XVII вв.). 3-е изд. М., 2002.

⁵Магчыма, гэта былі манаскія асяродкі, (сама)ізаляваныя ад астатняга грамадства і яго камунікацыі. Добра падыходзяць на гэтую ролю і асяродкі маскоўскіх эмігрантаў у ВКЛ 2-й паловы XVI ст. кшталту гуртка староца Арцемія і князя Андрэя Курбскага. Менавіта ў такіх асяродках дыгласія ў сэнсе Б. Успенскага яшчэ магла захоўвацца на Беларусі і Украіне. Тым не менш важна разумець, што гэта былі вузкія і спецыфічныя колы (а можа толькі асобныя індывідуумы), але не шырокія масы свецкага насельніцтва. Аднак пры гэтым нельга выключаць, што царкоўнаславянская мова магла станавіцца ў такіх колах важным сімвалам ідэнтычнасці.